

JOHAN VAN WORKUM

Waar komt die kracht vandaan?

*Enkele waarnemingen vanuit de praktijk van
een politieke partij (PvdA)*

Waar halen mensen die zich belangeloos inzetten voor anderen of voor het algemeen belang, de kracht vandaan? Deze vraag stelde ik enige tijd geleden centraal in de Haagse gespreksgroep rondom het blad *Roodkoper*, waarvan ik gespreksleider ben. De meeste deelnemers komen uit de hoek van de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers, een oude vereniging van religieus socialisten. Religieus is – of lijkt? – de groep nogal gemêleerd. Een gereformeerde predikant toetst er zijn inzichten en gevoelens bij een anticlericale schoolleider, adept van openbaar onderwijs. Een overtuigd atheïstisch voormalig beambte van een VN-organisatie bevraagt een hervormde gepensioneerde wetgevend ambtenaar. En dan zijn er ook nog enkele katholieken die zichzelf niet kerks maar nog wel katholiek vinden. Maar allen horen meer of minder bij het linker deel van het politieke spectrum. En wat hen vooral bindt is onbehagen over de koers die de PvdA, als politieke exponent van de sociaal-democratie in Nederland, heeft ingeslagen. Het gevoel overheerst dat in de samenleving de solidariteit, de georganiseerde en de vrijwillige, wegebt en dat de PvdA dat laat gebeuren. Regelmatig wordt herinnerd aan de opmerking van Kok als politiek leider van de PvdA, dat hij ‘de ideologische veren afgeschud’ heeft.

Aanleiding voor de vraag waar vrijwilligers de kracht vandaan halen, was een boekbespreking in *Roodkoper*, maandblad ‘voor cultuur, religie en politiek’ met in de redactie Huub Oosterhuis. Herman Verbeek, de linkse politicus-priester, haalde vernietigend uit naar het boek

Over religie van H.M. Kuitert¹. Het betoog loopt kreupel, er is geen taalstructuur, de stijl is erbarmelijk. Maar vooral heeft Verbeek kritiek op Kuiterts visie op wat ‘de kerk’ is.

De wijze waarop de christelijke religie door Kuitert wordt ontmanteld, kan Verbeek nog wel meemaken: God is nergens, is fictie, helpt niet in nood en straft geen kwaad. “Met al dat je vastklampen aan vrome verlangens en verwachtingen rekent Kuitert af, het is individueel en collectief zelfbedrog. Hij noemt het placebo’s,” schrijft Verbeek, duidelijk met instemming. Placebo’s zijn medicijnen die geen werkzame stof bevatten, maar door alleen al de suggestie kunnen mensen er baat bij hebben en daarom wil Kuitert niemand de religieuze placebo’s afnemen. Ook Kuiterts schets van de mythologisering van Jezus kan Verbeek meemaken, bijvoorbeeld dat het Paulus was die de kerk stichtte en van Jezus een leer maakte waarvan Jezus zelf gezegd zou hebben: ‘Over wie heeft die man het?’, en dat het de hoftheologen van de Romeinse keizer Constantijn en diens opvolgers waren die de twee-naturen-leer (Jezus is zowel mens als God) en de drie-eenheid maakten tot centrale leerstellingen van het christelijk geloof.

Maar wat Verbeek níét kan meemaken, is dat Kuitert vervolgens de aldus naakt gemaakte christelijke religie weer gaat aankleden, met de kerk. Kuitert noemt de kerk het ‘facilitair bedrijf’ voor de moderne shoppende mens met zijn behoeften, waar men terecht kan voor rouw en trouw, rust en troost. Het ‘dieptepunt van Kuiterts redeneren’ noemt Verbeek deze zienswijze. De kerk als sante kraam op de relimarkt. “Hoe ver is Kuitert weg van de gemeente?” Voor Verbeek gaat het juist om die gemeente, om het ergens bijhoren. Voor Verbeek zit de geest en de kracht van het christelijk geloof in de gemeente, “een plek waar mensen elkaar vasthouden, in een traditie van verhalen en leefwijzen waarin te wonen en te leven valt.” Hij vraagt zich dan retorisch af: “Is de Pauluskerk van Hans Visser met al die honderden vrijwilligers alleen maar een facilitair bedrijf? Waar komt die kracht vandaan, die voor-

naamheid in alle grauwe verlorenheid? (. . .) Welk verhaal ligt daaraan ten grondslag? Hoe red je het, zo dwars op de stadswoestijn, om het mededogen vol te houden en de verlorene te blijven zien als degene die eerder jou redt dan jij hem?”

De Bijbel is literair theater, stelt Verbeek; kerkdiensten zijn voorstellingen zoals een opera of musical maar dan in een heel eigen genre dat liturgie wordt genoemd. Aan de leerstellingen over verzoening, twee naturen of drievuldigheid hecht Verbeek zo te zien geen waarde. De kern van de christelijke religie is voor hem die kracht verschaffende betrokkenheid op elkaar, die maakt dat je het redt, zo dwars op de stadswoestijn, om het mededogen vol te houden.

PAULUSKERK

Waar komt die kracht vandaan bij de vrijwilligers van de Pauluskerk? was de vraag waarover de *Roodkoper*-gespreksgroep zich boog. Is daar ‘christelijke religie’ voor nodig? Of herkennen ook anderen – hoe en wat zij ook geloven – bij zichzelf of bij elkaar die kracht? Als ‘christelijke religie’ er niet voor nodig is, is christelijke religie dan wel een van de voedingsbronnen voor die kracht? Er ontspoon zich een diepgaande en vaak persoonlijke discussie. Deelnemers probeerden de eigen diepste drijfveren voor hun maatschappelijke opvattingen en handelen onder woorden te brengen. Daarbij ging het ook om wat ‘christelijke religie’ in de kern dan wel is? Is wat Verbeek eronder verstaat nog wel ‘christelijke’ religie? Of is het juist dan pas ècht ‘christelijke religie’?

Het intensieve gesprek leidde ertoe dat de verschillen tussen de gelovenden enerzijds en de agnosten en atheïsten anderzijds niet werden ervaren als fundamenteel. Ondanks dit verschil in geloofsopzicht was er een sterk gevoel van verwantschap op het punt van waar het uitein-

delijk in het leven om gaat. Voor de een lag het fundament van die overtuiging in het Godsbesef en het geloof in Christus en werd gegrepen naar woorden als het Koninkrijk van God. Anderen hadden moeite met deze bewoordingen of gaven lucht aan hun regelrechte aversie ertegen, maar onderstreepten toch dat zij, afgezien van dat vocabulaire, in de grond dezelfde overtuiging hadden. Omgekeerd lag het net zo. Men ervoer geen scheidslijn tussen gelovenden en agnosten of atheïsten binnen de groep.

Een wezenlijke scheidslijn ten opzichte van de eigen diepe maatschappelijke overtuigingen zag men wel in de samenleving en in de politiek. Opvallend was het gevoel dat die scheidslijn niet tussen de politieke partijen loopt maar eerder dwars erdoorheen, bijvoorbeeld bij de PvdA, de partij waartoe de meeste of misschien wel alle deelnemers aan de gespreksgroep zich bekennen, maar ook bij het CDA en misschien ook wel door de VVD. Het was moeilijk om te verwoorden waardoor die scheidslijn dan precies wordt bepaald. Het is niet de scheidslijn tussen liberalisme en socialisme. Sommigen betreurden Koks uitspraak dat hij en de PvdA de ideologische veren hadden afgeschud. Dat was een fout signaal geweest waardoor ook essentiële waarden werden gerelativeerd, ook al wilde niemand van de groep pleiten voor bijvoorbeeld nationalisatie van de banken in Nederland, een punt uit het beginselprogramma van de PvdA uit 1977.

Is het de scheiding tussen liberalisme en gemeenschappelijkheid? Nee, ook niet. Slechts een enkeling in de gespreksgroep durfde zichzelf ronduit een antiliberaal te noemen; de moderne liberale levenshouding deelde iedereen. De scheidslijn loopt eerder tussen gemeenschappelijkheid of zichzelf en het persoonlijk belang centraal stellen. Tussen – absoluut gesteld – het centraal stellen van het individu enerzijds en anderzijds het aanvaarden dat individueel belang ondergeschikt kan zijn aan een algemeen belang. Zoals in de vroegste staatsvorming in onze con-

treien de polderbewoners het recht hadden een medebewoner zijn grond – en dus zijn bestaansbron – af te nemen als hij zijn stuk van de gezamenlijke polderdijk niet onderhield. Naarmate de verabsolutering van de rechten van het individu voortduurt, verdwijnen door gebrek aan onderhoud of door directe opheffing langzaam maar zeker steeds meer collectieve arrangementen. De georganiseerde solidariteit ebt weg. Solidariteit gaat dezelfde weg als godsdienst, ze wordt teruggedrongen naar de privé-sfeer, tot een persoonlijke levenshouding in plaats van tevens een organiserend beginsel voor de samenleving. Solidariteit is een individuele keuze, een ander kan er niet zomaar aanspraak op maken. En iedereen geeft er eigen invulling aan.

SOLIDARITEIT NAAR DE PRIVÉ-SFEER

Overigens is het niet zo dat in het algemeen de morele opvattingen steeds meer worden gerekend tot het privé-domein. Racisme en discriminatie naar sekse worden nu, sterker dan enkele decennia geleden, publiekelijk afgekeurd en van overheidswege bestreden. Op deze terreinen is het dus niet zo dat iedereen zelf maar moet uitmaken wat hij of zij juist vindt en doet. Dat maakt het extra opvallend dat de sociale druk op ‘zorgen voor elkaar’ – individueel en via collectieve regelingen – juist is afgenomen. In deze zin is solidariteit verhuisd van de publieke naar de privé-sfeer. Iedereen moet voor zichzelf leren zorgen, ook degenen die daarvoor niet optimaal zijn toegerust. Zij moeten dan individueel beter worden toegerust.

Daar is dan ook het overheidsbeleid op gericht. Er is een ‘activerend arbeidsmarktbeleid’ ontwikkeld, gericht op ‘reïntegratie’ van ‘inactieven’. Wie uit de boot van het arbeidsbestel is gevallen en zonder betaald werk in de wao of een werkloosheidsregeling zit, wordt geprikkeld tot omscholing, sollicitatiecursussen, taallessen, inburgerings-

cursussen en wat niet al. Want betaald werk is in de huidige maatschappij nu eenmaal een goede toegang voor volwaardige participatie. Maar ondanks dit beleid en een gespannen arbeidsmarkt waarin werknemers van hun werkgever premies van soms enkele duizenden guldens krijgen voor het aanbrengen van een nieuwe collega, lukt het nog steeds niet het beroep op de WAO structureel terug te dringen. Is het omdat de 'inactieven' niet willen, of niet kunnen, of niet gewild worden? Zou het kunnen dat de betaalde banen zoals zij nu zijn, voor een deel van de bevolking te hoge eisen stelt? Loonkosten zijn hoog, dus wordt een hoge productiviteit verlangd van medewerkers. Maar niet iedereen is toegerust om het tempo en de hoge productiviteitseisen van het moderne arbeidsbestel aan te kunnen. Daar is inmiddels ook heel wat over geschreven. Toch blijven beleidsmakers vooral de oplossing zoeken in het geschikt maken van de 'inactieven' voor het arbeidsbestel. Het vocabulaire zelf weerspiegelt een ideologie: de benaming 'arbeidsongeschikt' suggereert al om de oplossing te zoeken bij de betrokken persoon. In het economisch vocabulaire ontbreekt het begrip 'mensongeschikt' voor arbeidsplaatsen die zodanige eisen stellen dat een deel van de voor arbeid beschikbare bevolking tussen 18 en 65 jaar er op voorhand niet aan zal kunnen voldoen. De vraag is bovendien of de Nederlanders als personen er gelukkig van zijn geworden. Een deel voelt zich buitengesloten en sommigen raken in een sociaal isolement. Anderen klagen over stress en haastcultuur. 'Haast' markeert de scheidslijn van de tweedeling in de samenleving.

Men zou het kunnen vergelijken met een groep mensen die samen een boswandeling gaan maken. Na een tijdje raakt de groep uit elkaar doordat een deel, ouderen onder anderen, achterop raakt. De meest waarschijnlijke reactie binnen de groep is dat naar voren wordt geroepen dat men niet zo hard moet lopen omdat er mensen zijn die anders niet mee kunnen komen. Het is de solidaire houding en de wil om 'de boel bij elkaar' te houden, die in de privé-sfeer

en de microsfeer vrij vanzelfsprekend is, maar niet (meer) in de publieke sfeer en de economie. Daar is het normaal geworden om in zo'n situatie allerlei programma's los te laten op de achteropkomers om hen naar voren te branden. Zelfs als duidelijk is dat het weinig helpt, gaat men ermee door, want het is het enige dat nog kan. Dat is, althans, de veronderstelling. Men zou ook kunnen veronderstellen dat er bij de hardlopers iets mis is 'tussen de oren'. Maar dat denkbeeld is irreëel bij de heersende liberale tijdgeest. Dan is het ongepast moraliseren om de hardlopers te vragen in te zien dat ze niet zó hard horen te lopen dat een aantal medeburgers onmogelijk nog kan meekomen. Dat soort solidariteit is geen publieke maar meer een privé-zaak.

Het is het verzet tegen de verdwijning van dit basale solidariteitsbesef, dat de scheidslijn markeert. Het overheidsbeleid is niet meer gericht op handhaving of modernisering van collectieve arrangementen voor solidariteit, maar op het individu van de achteropkomer. Die is te weinig weerbaar, toont onvoldoende initiatief, en wordt dus beleidsobject. Het christelijk geloof geeft veel aanknopingspunten voor dit basale solidariteitsbesef, zoals het gebod van de naastenliefde en – toepasselijker als het om sociale ordening gaat – de optie voor de armen die zo veelvuldig voorkomt in de joodse Bijbel, het 'oude testament'. Die optie voor de armen is een vooringenomenheid die zich niet laat wegpraten met economische argumenten. Ze hoort tot waarden, waaraan ook het economisch proces onderworpen hoort te zijn. Deze waarde bestaat ook buiten dit christelijk geloof of een godsdienstig vocabulaire, zoals ook in de *Roodkoper*-gespreksgroep duidelijk werd.

Doet godsdienst ertoe als het in de politiek gaat over zaken die de cohesie in de samenleving raken? In de Partij van de Arbeid is een werkgroep met de naam 'Trefpunt van Socialisme en Levensovertuiging', waarin deze vraag regelmatig speelt. De werkgroep opereert in een partijklimaat waarin het leggen van verband tussen geloof en politiek gemakkelijk op weerstand stuit en zelden wordt verwelkomd². De gespreksgroep en het blad Roodkoper zijn overigens geen activiteiten van Trefpunt van Socialisme en Levensovertuiging. Maar ze horen wel alle tot de stroming van religieus geïnspireerd links. Trefpunt werd in 1980 als werkgroep opgericht door het partijbestuur van de PvdA, mede ter vervanging van het Centrum voor Levensbeschouwing en Politiek in de partij. Trefpunt wordt gevormd door partijleden met uitgesproken belangstelling voor het raakvlak tussen godsdienst of levensovertuiging en politiek. De meeste leden hebben functies in een kerkelijke of levensbeschouwelijke organisatie, van Industriepastoraat en Humanistisch Verbond tot Internationaal Netwerk van Geëngageerde Boeddhisten. Trefpunt is een klankbord voor PvdA-parlementsfracties. Enkele Kamerleden en een lid van het partijbestuur maken deel uit van Trefpunt. De groep komt ongeveer om de zes weken bijeen.

Het secretariaat van Trefpunt werd vanouds verzorgd door de vereniging van religieus-socialisten Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers, opgericht in 1919 door de vrijzinnig hervormde dominee Willem Banning, die enige jaren eerder lid was geworden van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij SDAP. Hij speelde in en direct na de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol in 'de doorbraak', waarbij de SDAP overging in de in 1946 opgerichte Partij van de Arbeid. Het was dezelfde Banning die twee decennia lang veel invloed had op de achtereenvolgende beginselprogramma's van SDAP en PvdA (1937 SDAP en

1947 en 1959 PvdA). De AG der Woodbrookers gingen in 1995 samen met De Rode Hoed, centrum voor religie, cultuur en politiek, in 1990 opgericht door de uitgetreden priester en dichter Huub Oosterhuis en gevestigd in de vroegere remonstrantse schuilkkerk aan de Keizersgracht in Amsterdam. De Woodbrookers hebben inmiddels hun naam veranderd in 'Vereniging AG – Trefpunt voor zinging en democratie'. De vereniging is niet meer specifiek socialistisch – een actief CDA-lid maakt deel uit van het bestuur – maar verzorgt nog steeds het secretariaat van het PvdA-Trefpunt van Socialisme en Levensovertuiging. De gespreksgroepen rond het maandblad *Roodkoper*, waarin het Woodbrookersblad *Tijd & Taak* is opgegaan, zijn een andere activiteit van de vereniging.

Trefpunt van Socialisme en Levensovertuiging maakt deel uit van de International League of Religious Socialists. De ILRS is een al oud netwerk waarbij uit een kleine twintig landen groepen zijn aangesloten, meestal groeperingen uit de sociaal-democratische partijen. Grote 'branches' zijn het Zweedse Broderskap, gelieerd aan de Zweedse sociaal-democratische partij, en de Britse CSM (Christian Socialists Movement), een formeel zelfstandige organisatie met overwegend Labour-leden, onder wie premier Tony Blair en verschillende ministers en enkele tientallen Labour-parlementsleden³. Maar er zijn ook typisch rooms-katholieke *branches*, zoals de Italiaanse en Spaanse tak, terwijl er ook afdelingen zijn in Oost-Europa, Zuid-Afrika en de Verenigde Staten. De ILRS is aangesloten bij de Socialistische Internationale, waarvan wereldwijd meer dan tweehonderd sociaal-democratische en socialistische politieke partijen lid zijn.

“Zij (de PvdA) erkent het innig verband tussen levensovertuiging en politiek inzicht en waardeert het in haar leden als zij dit verband in hun politieke arbeid duidelijk doen blijken.” Zo stond het ruim dertig jaar lang in het beginselprogramma van de Partij van de Arbeid, vanaf het eerste beginselprogramma na de oprichting in 1947 als ‘doorbraakpartij’ tot aan het beginselprogramma van 1977.

Vanaf begin jaren negentig liepen er discussies in de PvdA of het beginselprogramma van 1977 niet aan vervanging toe was. De partij was ideologisch op drift geraakt en weinig koersvast. De tijdgeest speelde haar parten, met de postmoderne stelling dat de ideologieën en de ‘Grote Verhalen’ uitgewerkt waren en dat de geschiedenis in de liberale levensinstelling haar einde had gevonden. Maar ook speelde een dringende behoefte mee om regeringspartij te zijn, op z’n minst in potentie. Twijfel aan dat karakter knaagde aan menigeen in de partij na de kater van de Tweede Kamerverkiezingen van 1986. De partij had toen, in de geest van het linkse radicalisme dat in de jaren zeventig het kabinet-Den Uyl had opgeleverd, bijna tien jaren van oppositie tegen de kabinetten van Van Agt en Lubbers (CDA en VVD) achter de rug. De peilingen voorspelden een eclatant succes, met wel zestig van de 150 zetels in de nieuwe Kamer. Des te harder kwam de klap aan toen de meerderheid van de kiezers de coalitie het vertrouwen gaf en opnieuw vier jaren van oppositie voor de boeg lagen, met een nauwelijks grotere fractie. Het maakte de partij tot een gemakkelijke prooi voor de toen modieuze postmoderne denkbeelden. Menigeen raakte om zo te zeggen ‘van God los’ en verkondigde in interne discussies standpunten die het tegengestelde waren van wat tot nog maar vijf jaar eerder het partij-evangelie was geweest. Het ‘nieuwe realisme’ werd beloond toen de coalitie van CDA en VVD brak doordat de VVD weigerde de belastingaftrek voor de werkende bevolking te verlagen en premier Lub-

bers vaststelde dat met zo'n partij geen toekomstgericht beleid gevoerd kon worden gezien de zwaarte van de milieuproblematiek.

Zo zit de PvdA sinds 1989 weer in de regering. Maar waarvoor? 'Gewoon, om te regeren,' leek voor de partij-elite lange tijd een voldoende antwoord; wat de partij in de regering nu eigenlijk wilde bereiken bleef voor velen vaag. Kok had als de politiek leider met instemming vastgesteld dat de partij 'de ideologische veren' had afgeschud. Tot die veren rekende hij ongetwijfeld ook het beginselprogramma van 1977, waarin veel links-radicalen ideeën van de jaren zestig en zeventig waren gesublimeerd. Maar waar stond zij in de nieuwe tijd dan wèl voor? We moeten maar 'ns gaan denken over een nieuw beginselprogramma, vonden achtereenvolgende partijvoorzitters.

In 1998 kwam het proces op gang. Een jaar later kwam een commissie onder leiding van de Tilburgse hoogleraar recht Willem Witteveen met een voorzet onder de titel *De rode draden van de sociaal-democratie* (1999, uitg. PvdA). Het was een verzameling van essayistische beschouwingen over belangrijke maatschappelijke veranderingen en bijbehorende politieke dilemma's, afgesloten met een 'proeve' voor een nieuw beginselprogramma. Die had weinig meer van het oude links-radicalisme, maar was toch duidelijker herkenbaar als sociaal-democratisch dan het beleid dat de politieke leiding – Kok en Tweede Kamerfractie en in enige mate het partijbestuur – toen voerde. Sindsdien gaat in de partij dan ook het verhaal dat de partijtop niet zo ingenomen is met de beginseldiscussie; die zou kunnen uitmonden in een scherpere, relatief meer linkse profilering van de partij, en daar zouden brokken van kunnen komen in de coalitie. (Openlijk besproken is tot nu toe in de partij dit spanningsveld niet.)

Trefpunt had zich, zodra het thema ‘beginselprogramma’ in discussie kwam, voorgenomen hier een rol in te spelen, je zou kunnen zeggen: in navolging van Banning die ook zo veel aandacht heeft besteed aan de beginselen. Zodra *De rode draden* . . . uit waren, werd besloten een aantal gesprekskringen te organiseren. De inzet daarbij waren niet de dilemma’s rond globalisering of culturele eigenheid, referendum, gekozen burgemeester of de zin van lastenverlichting. Ook aard en inhoud van de beginselen waren niet waar het in eerste instantie Trefpunt om ging. De inzet voor de gesprekken was de herkomst van beginselen. De deelnemers werden uitgenodigd hun antwoord te geven op de onderstaande vragen:

* Hoe kijkt u aan tegen de relatie tussen levensbeschouwing en beginselen?

* Wat is de relatie tussen úw levensbeschouwing en uw beginselen?

* Hoe beïnvloedt die relatie uw politieke standpunten en uw (politiek) handelen?

* Hoe zou u wensen dat over pakweg 25 jaar de samenleving eruit ziet?

De organisatoren wilden met hun vraagstelling “voorkomen dat het gesprek te snel overgaat in een programmatische discussie, zonder dat meer fundamentele vragen over beginselen in de politiek en de relatie tussen levensovertuiging en politiek handelen goed aan de orde is geweest,” aldus de uitnodigingsbrief aan deelnemers.

De vraagstelling suggereert impliciet dat de herkomst van politieke beginselen ligt in de persoonlijke levensovertuiging. Deze suggestie was opzet. De band tussen persoonlijke levensovertuiging en collectieve waardenstelsels zoals een godsdienst zou, was de veronderstelling, in de gesprekken zelf wel gelegd worden door deelnemers voor wie het zo ligt. En zo is het ook gegaan. Maar ook de omgekeerde suggestie gaat van de vraagstelling uit: zonder per-

soonlijke levensovertuiging is er geen bron voor politieke beginselen. Ook hierbij was de veronderstelling van de organisatoren dat het in de gesprekken zelf wel zou blijken als deelnemers zich in de suggestie niet zouden kunnen vinden. Daarvan is echter, voor zover de organisatoren bekend, niets gebleken.

Dat is geen onbelangrijke waarneming in een tijd waarin machtsbehoud het politieke bedrijf meer en meer is gaan beheersen. Niet beginselen of maatschappelijke doelstellingen domineren de discussie in politieke partijen en onder politici, maar de vraag 'hoe zal het vallen?' Niet politici met beginselen regeren, maar opiniepeilingen, of beter gezegd: de communicatiedeskundigen en *spindoctors*. Ze hebben zich, als uitleggers van wat 'de mensen willen' en als manipulators van de beeldvorming bij media en publiek, genesteld in het centrum van de macht. Uiteraard hebben politici instemming nodig van de kiezers voor hun beleid en kunnen opiniepeilingen daarbij een nuttig instrument zijn. Het maakt echter verschil of politici instemming vragen voor een beleid dat zij op basis van bepaalde beginselen juist achten, of dat meningen worden gepeild en ongeacht beginselen of eigen inzicht het beleid daarop wordt gebaseerd.

Voor de gesprekskringen werden gericht mensen uitgenodigd uit enerzijds de PvdA en PvdA-groepen en anderzijds kerkelijke en levensbeschouwelijke instanties en groepen (kerken, Raad van Kerken, Humanistisch Verbond, arbeidspastoraat, christelijke vakbeweging en ondernemersorganisaties, christelijke (r.k. en prot.chr.) organisaties, KRKS, enzovoort). Een deel was dus PvdA-lid, van sommigen was de organisatoren bekend dat zij (actief) lid waren van een andere politieke partij, en van veel anderen was hun niet bekend of zij partijlid waren en van welke partij.

De eerste verrassing was de grote belangstelling. Op ongeveer 180 brieven kwamen ruim 60 aanmeldingen,

plus nog enige tientallen meldingen van geïnteresseerden die wel mee zouden willen doen maar op de aangegeven data niet konden. Er zijn zes gespreksgroepen gevormd, terwijl men aan twee, hooguit drie had gedacht. De relatief omvangrijke respons geeft aan dat er behoefte is om juist over deze meer fundamentele kanten van de politiek van gedachten te wisselen. Dat bleek ook uit de sterke betrokkenheid waarmee de discussies gevoerd werden. PvdA-leden waardeerden het initiatief en verschillende niet-leden prezen de PvdA dat zij de beginsel-discussie op de agenda heeft gezet en daarbij met name het gesprek met mensen van buiten de partij niet schuwt. Wel viel het op dat de repons van PvdA-leden achterbleef bij de respons van deelnemers uit kerkelijke en levensbeschouwelijke organisaties.

GEEN EENDUIDIG VERBAND

Het verband tussen levens- en wereldbeschouwing, beginselen en politiek handelen is niet eenduidig. Dat bleek ook uit de gesprekken. Het ligt per persoon verschillend en bovendien kunnen mensen vanuit dezelfde levens- of wereldbeschouwing tot heel verschillende politieke keuzes komen. Abstracte levens- en wereldbeschouwelijke ideeën leveren niet altijd meteen ook leidraden voor het politiek handelen. En waar dat wel gebeurt, vervalt men gemakkelijk tot een soort van fundamentalisme waar geen plaats is voor zakelijke analyse en rationele argumentatie. Het komt ook voor dat verschillen in levensbeschouwing belemmerend werken om gezamenlijk iets te ondernemen bij dringende maatschappelijke problemen.

Toch was er ook iets gemeenschappelijks, dat dwars door de partijpolitieke én door de levensbeschouwelijke verschillen heen liep. Dat was in de eerste plaats de herkenning bij elkaar dat politieke positiebepaling is geworteld in de eigen levensovertuiging. Maar gemeenschappe-

lijk was ook het inzicht dat dit goed is en dat dit zo hoort. Met andere woorden: men verwerpt een politieke positiebepaling die uitsluitend is afgeleid van het eigen belang. Meestal vloeit uit deze houding voort dat men kiest voor een partij met beginselen en ook dat men ontevreden wordt met de partij waarvoor men had gekozen als de koers van de partij pragmatisch of opportunistisch wordt.

Minstens zo opvallend was het derde element van gemeenschappelijkheid dat als een zweem over de gesprekken hing, namelijk het verlangen dat 'de politiek' meer dan de laatste jaren gebeurt uitdrukking geeft aan wat burgers gemeenschappelijk hebben, aan solidariteit, gemeenschapszin, betrokkenheid – de formuleringen verschilden. Met name bij veel PvdA-deelnemers aan de gesprekken was er onbehagen op dit punt over de koers van de eigen partij. (Een van de deelnemers, een hervormde predikant, bleek een jaar later zijn PvdA-lidmaatschap te hebben opgezegd omdat hij vond dat de partij te rechts geworden was.)

AFHANKELIJKHEID ONTKEND

Een van de deelnemers, zelf geen lid van een politieke partij, verwoordde het zo: "*De Rode Draden* . . . zijn geschreven vanuit de persoon die werkt, mondig en weerbaar is, en economisch onafhankelijk. Het bestaan van afhankelijkheid wordt ontkend. Zieken komen niet voor in het boekje, het woordje 'succes' des te meer. Het is een beperkt mensbeeld, dat leidt tot een eng wereldje." Een van de gespreksgroepen, overwegend bestaande uit PvdA-leden, is verschillende keren bij elkaar geweest en heeft een eigen document geproduceerd. Dat zegt er dit over: "*De rode draden* ademen naar ons gevoel nog te veel de geest van mensen die het redelijk goed hebben. Maar de PvdA moet onmiskenbaar duidelijk maken dat zij, als er gekozen moet worden, staat aan de kant van de 'have nots', zowel in

Nederland als in de wereld. Ook als in bepaalde tijden die boodschap misschien slecht overkomt. Het moet een beginsel zijn. Individuele autonomie is betrekkelijk. Een persoon is relationeel, elk mens staat in relatie tot anderen. Daarom willen wij dat de PvdA solidariteit voorop blijft stellen.”

Zelfredzaamheid heeft grenzen, stelt het document van deze groep. “De gespreksgroep is ongerust over de trend in de discussie in de PvdA over de toekomst van de verzorgingsstaat (. . .). Wij verstaan onder ‘creatief beheer van de verzorgingsstaat’ niet dat de overheid alleen nog maar voorwaarden hoeft te scheppen waaronder mensen zichzelf kunnen redden. De meesten zullen dat inderdaad kunnen, maar zeker de PvdA mag niet degenen die onvoldoende weerbaar zijn om zichzelf te redden, aan zichzelf overlaten. Wij erkennen het dilemma van de verzorgingsstaat: als zij te veel beschermt, worden mensen minder zelfredzaam en inactief. De armoedeval is een probleem. Maar er zijn grote aantallen burgers waar weinig aan te activeren valt, te oud, te arbeidsongeschikt of te gehandicapt, te weinig sociaal weerbaar. Voor te veel mensen is het activeeringsbeleid van de afgelopen decennia een bot instrument gebleken in de praktijk, met als enig effect dat betrokkenen dieper in de armoede en verlatenheid zijn gedrukt. Er moet een goed vangnet blijven, van een niveau dat past bij de economische voorspoed waarin Nederland nu verkeert.”

Er is trouwens veel meer solidariteit in de Nederlandse samenleving dan de analyses van *De rode draden* suggereren, aldus deze gespreksgroep. “Denk aan de groeiende aantallen mensen die lid of donateur zijn van (nieuwe) sociale bewegingen en particuliere organisaties (sommige NGO’s zijn groter dan alle Nederlandse politieke partijen samen), aan de vele tienduizenden mensen die actief zijn in vrijwilligerswerk, of aan de anderhalf miljoen mantelzorgers, meest vrouwen. In *De rode draden* is te weinig oog voor deze bruisende participatie en de betekenis ervan

voor de economie, de samenhang (solidariteit), de politiek (het functioneren van de democratie).”

De PvdA zou, net als bij de oprichting als Doorbraak-partij in 1946, ook nu weer in haar nieuwe beginselprogramma duidelijk moeten maken dat zij de rol en betekenis van levens- en wereldbeschouwing bij individuele leden erkent en waardeert, stelt Trefpunt in een notitie naar aanleiding van de gesprekken in de groepen:

“De grote levensbeschouwelijke bronnen zijn relevant voor de samenleving. De partij zou in haar programma ook levens- en wereldbeschouwelijke organisaties uitdrukkelijk kunnen uitnodigen om bij te dragen aan een samenleving die gekenmerkt wordt door gelijkheid, solidariteit en vrijheid. Er loopt nu bijvoorbeeld internationaal een discussie over een ‘Weltethos’. Het gaat daarbij niet om een eenheidsideologie, maar om een aantal normen, waarden en doeleinden. Mensen uit verschillende wereldreligies nemen aan deze discussie deel. (De deelname van mensen uit humanistische kring zou groter moeten worden).”

“Ontwikkeling van zo’n ‘Weltethos’ is dringender geworden:

* Nederland is vandaag multi-religieus. De PvdA moet ook aan islamitische, boeddhistische, hindoeïstische gemeenschappen duidelijk maken dat zij de betekenis van hun godsdienst onderkent en tegelijk hen uitnodigt om bij te dragen aan de oplossing van de maatschappelijke vragen.

* Nederland is deel van een wereldsamenleving waarin religies een grote rol spelen.

* Hoe breng je als politieke partij mensen tot solidariteit in een land waar de meesten geen directe materiële nood meer hebben? Levens- en wereldbeschouwing kan mensen motiveren om zich verantwoordelijk te voelen in bredere zin en verder te kijken dan het eigen belang. (Ook al is levens- en wereldbeschouwing méér dan alleen een instrument om moraal te leveren, je mag mensen best aanspre-

ken op de sociale strekking van hun levens- of wereldbeschouwing.)”

“Één punt loopt door alle levens- en wereldbeschouwing heen, ook in de gesprekken die Trefpunt organiseerde: de elementaire verontwaardiging over armoede naast grote rijkdom. Aan de ene kant geniet men van steeds grotere welvaart terwijl grote aantallen mensen even verderop in de wereld niet over de meest elementaire voorzieningen beschikken of mensen zelfs worden onderdrukt. Deze elementaire verontwaardiging moet eruit knallen voor de lezer van het nieuwe beginselprogramma van de PvdA. Bij *De rode draden* is dat niet het geval. Dat rapport mist de scherpte van de vragen aangaande armoede, bewapening, milieuvernietiging.” Aldus de concluderende notitie van Trefpunt.

Waar komt die kracht vandaan?

Is het godsdienst – of breder: de terugkoppeling op de persoonlijke diepste levensovertuiging – die voert tot deze hang naar solidariteit en gemeenschappelijkheid, tot die vooringenomenheid met bijvoorbeeld vluchtelingen, met de ‘arme kant’ van de samenleving in het algemeen? En is diezelfde drijfveer wellicht ook verantwoordelijk voor de neiging naar voorzorg en rentmeesterschap met het milieu, die je, zo lijkt het, vaker tegenkomt bij godsdienstig actieve burgers dan bij bijvoorbeeld het doorsnee PvdA-lid?

In de gespreksgroepen over beginselen en politiek en ook in Trefpunt zelf kregen *De rode draden* . . . ook op het aspect duurzaamheid een onvoldoende. “Er zou echter nog veel stringenter gevraagd moet worden: waartoe economische groei? wat moet er nog groeien, wat niet meer? Economische groei is geen doel van de sociaal-democratie. Groei van bepaalde producties kan wel een middel zijn om de echte doelen dichterbij te brengen. Over die echte doelen moet de politieke discussie gaan, niet over meer of minder economische groei.” Bij het beslag leggen op de milieugebruiksruimte zal meer solidariteit opgebracht moeten

worden met arme bevolkingsgroepen op de wereld en met toekomstige generaties. Bovendien is de natuur er niet alleen voor het nut van de mens, andere levensvormen hebben ook een intrinsieke waarde.

BANNING

In november 2000 verscheen het definitieve concept voor het nieuwe beginselprogramma van de PvdA. Trefpunt heeft de eigen inzichten en uitkomsten van de gespreks-groepen omgezet in een reeks amendementen op het concept. Een aantal PvdA-afdelingen nam de amendementen over. Een ervan gaat terug op het artikel dat Banning in de beginselprogramma's van de PvdA had gebracht maar in 1977 eruit verdween. Het partijbestuur nam dit Trefpunt-amendement over en sinds het partijcongres van maart 2001 staat er nu in het – nog voorlopige – nieuwe beginselprogramma: “De PvdA erkent de betekenis van levens- en wereldbeschouwing bij individuele leden. De partij nodigt levens- en wereldbeschouwelijke organisaties uit om bij te dragen aan een samenleving die gekenmerkt wordt door gelijkheid, solidariteit en vrijheid. De PvdA erkent het belang van een discussie over een ‘Weltethos’. Het gaat daarbij niet om een eenheidsideologie, maar om een aantal normen en waarden die mensen wereldwijd delen.”

Ook het grootste deel van de andere Trefpunt-amendementen vond zijn weg naar het nieuwe program. Het gaat onder meer om een zin die de overgang aangeeft van een antropocentrisch wereldbeeld waarin dieren en aarde er zijn voor het nut van de mensen, naar een wereldbeeld waarin de mens niet vanzelfsprekend in alle opzichten aan de top staat maar deel uitmaakt van de schepping: “De natuur, met name andere levensvormen, heeft een eigen waarde, ook los van het nut dat zij voor mensen heeft. Er moet aandacht zijn voor de rechten van het dier (‘animal rights’).” Ook een ander amendement in dezelfde geest,

waarin het economische nutsdenken wordt gekritiseerd, werd aangenomen: “Economische groei is voor de sociaal-democratie geen doel op zich. Ook op internationaal niveau dient het economisch proces te worden getoetst aan ethische randvoorwaarden. Het kan niet zo zijn dat de ethiek wordt bepaald door wat economisch rationeel is of lijkt. Echte welvaart wordt mede bepaald door bestrijding van armoede, rust, ruimte, aandacht voor elkaar, natuurwaarden en schoonheid.” Een voorstel tegen de commercialisering in sport, media, cultuur, onderwijs, sociale zekerheid en zorg is in verzwakte vorm in het nieuwe program opgenomen. En oud sociaal-democratisch gedachtegoed zit besloten in een overgenomen amendement dat zegt dat alleen gelijke kansen niet voldoende is, omdat ze niet vanzelf tot gelijkwaardige uitkomsten leiden. In het nieuwe beginselprogramma staat nu: “Gelijke kansen zijn niet het enige dat telt. Door toeval en verschillen in startpositie kunnen onverdedigbare verschillen in uitkomsten ontstaan. De Partij van de Arbeid streeft daarom naar gelijkwaardigheid van uitkomsten, niet naar gelijkschakeling of eenvormigheid”.⁴

CHARIMARKT

Waar komt die kracht vandaan? De gegevens in de bijdrage van Joep de Hart in deze bundel zijn frappant. Dat geldt ook voor onderzoeken van de ‘charimarkt’ waaruit is gebleken dat kerkelijk betrokken Nederlanders per huishouden ongeveer dubbel zoveel bijdragen aan goede doelen als niet-kerkelijke Nederlanders. Dominee Hans Visser en de verslaafden, bisschop Muskens en de armen, de Raad van Kerken en de asielzoekers, de kardinaal met kritiek op de economische orde – het lijkt soms of de échte oppositie tegen het regeringsbeleid niet in het parlement zit maar in de kerken. Kritiek op de economische orde en op effecten van het liberalisme waren decennia lang het handelsmerk

van pvdA en sociaal-democratie. Maar vanaf de jaren negentig is die rol overgenomen door de Amerikaanse bisschoppen en een aantal andere bisschoppenconferenties, door de Wereldraad van Kerken, paus Johannes Paulus, Simonis en Muskens, de Nederlandse Raad van Kerken, Justitia et Pax, Stuurgroep Geloof en Economie, enzovoort.

Het is bovendien geen elitebeweging van een spraakmakende bovenlaag in de kerken, zoals premier Kok eens veronderstelde, maar het komt ook van onderop. Al jaren zijn kerkelijke groepen aan de basis actief in opvang van vluchtelingen, bezig met thema's als armoede, ontwikkelingssamenwerking, participatie, milieu ('behoud van de schepping'). Bisschop Muskens heeft met zijn 'brood' ook niet zelf de media gezocht. Mensen van kerkelijke instanties komen nu eenmaal veel armen tegen. De media kwamen naar de bisschop, op zoek naar critici op het triomfantelijke koffertje-in-de-lucht van minister Zalm van financiën op Prinsjesdag 1996. Ook de actie 'tentasiel' was een reactie van mensen van de Raad van Kerken op druk van groepen van onderaf. Ook hier werden de kerkelijke activisten enigszins overvallen door de omvangrijke media-aandacht.

VERSCHUIVEND PARADIGMA

Feitelijk voltrok zich vanaf eind jaren tachtig een paradigmaverandering. Dat gebeurde bij volle bewustzijn. Het rapport waarmee in 1987 het proces op gang gebracht werd, heette zelfs *Schuivende panelen*, naar het beeld dat prof. Cees Schuyt eens schetste van een geleidelijke paradigmaverschuiving. Het gebeurde ook niet zonder strubelingen. Denk aan de crisis over de bezuinigingen op de wao, die de partij bij Statenverkiezingen ongeveer de helft van het electoraat kostte, waarvan bij de Kamerverkiezingen van 1994 slechts een deel terugkeerde.

Zo'n verschuiving is een vreemde gewaarwording voor wie er middenin zit. Partijgenoten beweren het volstrekte tegendeel van wat altijd tot de kernzaken van het partijprogramma had gehoord en waardoor ik mij ooit had laten inspireren om lid te worden, en ze werden niet eens meer tegengesproken maar iedereen filosofeerde met hen mee. Eerst lijkt het alsof een katechismus artikel voor artikel wordt afgeschaft, waarna de tijd rijp wordt geacht om het hele oude evangelie – met de oude partijprogramma's – bij het oud papier te doen. Je wist niet langer meer wat je aan je partijgenoten en vroegere kameraden had. Hun standpunten waren onvoorspelbaar geworden, de hele partij was onberekenbaar geworden. Je kon er niet meer op vertrouwen, en dat deed een deel van het oude electoraat dan ook niet meer. Sindsdien voel ik persoonlijk meer verwantschap, ook politiek, met een aantal mensen die actief zijn in oecumene, arbeidspastoraat, christelijke organisaties en kerken zelf, dan met partijgenoten. Zelfs bij verschil van mening over wezenlijke programmatische zaken, zoals euthanasie, blijft dat gevoel van *communio*. Bij partijgenoten die je niet kent moet je echter eerst afwachten of je fundamentele politieke verwantschap gaat ervaren.

Hoe komt het dat in Nederland de sociaal-democratie, met de PvdA als enige overgebleven exponent met gewicht in de schaal, zo veel minder bestand bleek tegen de doorbraak van het liberalisme eind jaren tachtig, dan een aantal mensen en instanties die zich godsdienstig laten inspireren? Waar komt bij hen die standvastige kracht vandaan? Mijn veronderstelling is dat het toch samenhangt met geloof. Het geloof in het Koninkrijk van God en het idee dat je daar hier en nu al aan kunt werken, zit kennelijk dieper dan het geloof in de sociaal-democratische of socialistische nieuwe wereld. Misschien komt het ook doordat de christelijke traditie in onze cultuur wortels heeft van ruim 1200 jaar oud, waar die van het socialisme slechts ruim 120 jaar halen. Lang is verondersteld dat deze twee geloven

vergelijkbaar waren en op dezelfde diepte waren gefundeerd. Maar ik vraag mij na de ervaringen met de sociaal-democratie in veel Europese landen, waaronder Nederland, af of die veronderstelling wel klopt.

NOTEN

- 1 *Roodkoper* nr. 8-2000, november, pg. 16-17.
- 2 Zie ook Noordegraaf, H. en Workum J. van, *De PvdA en de kritiek van de kerken*, in 'Socialisme & Democratie' Amsterdam 1998/6.
- 3 Zie ook Noordegraaf, H. *Het onbekende gezicht van New Labour*, in 'Socialisme & Democratie' Amsterdam 2000/10, boekbespreking Wilkinson, A. *Christian Socialism: Scott Holland to Tony Blair*, Londen 1998.
- 4 Over het Trefpunt-project met gespreksgroepen over beginselen en politiek is een brochure verschenen, *De rode draden ontrafeld*, uitg. Vereniging AG en Trefpunt van Socialisme en Levensovertuiging, november 2000. Te bestellen via tel. 020-6385606.